

Oud Utrecht 4



Het Utrechtse ontgroeningsschandaal van 1918
Villa Oase, symbool van veranderend Bilthoven
Gemeentelijke steun in tijden van voedselschaarste

MAPPA

Maps

ORIGINELE 16-18^e EEUWSE UTRECHTSE CARTOGRAFIE



Utrecht, Ottens! Specht, 1730

Bekijk onze uitgebreide collectie op:
www.mappamaps.com

een advertentie
is nooit voldoende

jeroen tiron, grafisch ontwerp - info@jeroentiron.nl

Museum
Catharijne
Convent

Shelter

1 juli t/m
9 september 2018

a contemporary
intervention

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

BankGiroLoterij
WIN MEER. BELEEF MEER

CENTRAAL
MUSEUM

Hier uw advertentie?

meer informatie via
penningmeester@oud-utrecht.nl



Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

88

Maurice van Lieshout

**'Een tijd waarin ge van schooljongen
mensch moet beginnen te worden'**

Het Utrechtse ontgroeningsschandaal van 1918

94

Korine Hazelzet

De geschiedenis van villa Oase in Bilthoven

*Hoe een toevluchtsoord voor de elite veranderde in een
forensendorp voor de middenklasse*

100

Stefan Gaillard en Aukje Pool

Van werkverschaffing tot soepkarren

Voedseldistributie in Utrecht 1700-1879

105

Signalement

106

Wim van Schaik

Een niet zo volgzzaam Utrechts dorpsbestuur:

Soest 1780-1830

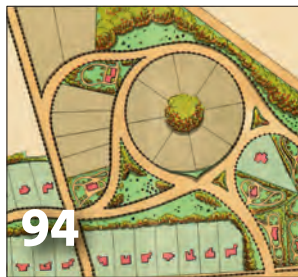
111

Agenda



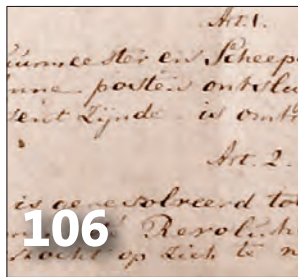
'Beestachtige tooneelen'

Excessen tijdens de ontgroening zijn van alle tijden. Precies honderd jaar geleden liep het novitiat van enkele corpsleden zodanig uit de hand dat de kranten wekenlang van 'vernederende zwijnerijen' spraken. Er volgden Kamervragen. Er veranderde niets.



Een villa als oase

Een eeuw geleden was Bilthoven vooral een toevluchtsoord voor de chic die de frisse buitenlucht prefereerde boven de stinkende stad. Een van de vele villa's die er verrees was Oase. De geschiedenis ervan symboliseert de gedaanteverandering van Bilthoven van eliteoord tot forensendorp voor modaalverdieners.



Eigenzinnige bestuurders

In de literatuur is het overheersende beeld van 17e- en 18e-eeuwse Utrechtse dorpsbesturen dat van onmachtige, van de Staten van Utrecht afhankelijke genootschappen. Ten onrechte, blijkt uit nieuw onderzoek naar onder andere het niet zo volgzame bestuur van Soest.

□ OMSLAG: ONTGROENING NOVIETEN VAN HET UTRECHTSCH STUDENTEN CORPS JAREN 30;
FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL



Ontgroeningsritueel op de Kromme Nieuwegracht jaren 30 met vijf novieten (met pet) en drie ouderejaars (met hoed).

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘Een tijd waarin ge van schooljongen mensch moet beginnen te worden’

Het Utrechtse ontgroeningsschandaal van 1918

Zolang er ontgroeningen bestaan - vele honderden nieuwe studenten zullen ze de komende weken in Utrecht weer ondergaan - komen er excessen voor. Berucht is de dodelijke roetkapaffaire uit 1965, maar ook precies 100 geleden liep de ontgroening in Utrecht uit de hand. Er werd schande over gesproken, er werden maatregelen genomen, er werden Kamervragen over gesteld. Maar er veranderde weinig.

Op woensdag 11 september 1918 verzamelen 56 jongens, gemiddeld 19 jaar oud, zich in 'Het Gele Kasteel', de sociëteit van het Utrechtsch Studenten Corps, voor de start van hun ontgroening. Ze ontvangen het *Groenenboekje* en een rooster voor de drie weken dat het novitiat duren gaat. Iedere werkdag moeten de novieten zich 's ochtends melden in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen voor een repetitie van het groenentoneel terwijl na de lunch een bezoek aan ouderejaars op hun kamers op het programma staat. Tussen 4 en 6 uur worden de groenen in de sociëteit verwacht en de uren na de avondmaaltijd zijn gereserveerd voor bezoeken aan de senaat (het bestuur van het corps) of opnieuw ouderejaars. Dagdelen met 'Sphaerindajool', 'Tritonjool' en 'Olympiajool' zijn bedoeld als kennismaking met de sportverenigingen van het corps. De late avonduren is er 'groenen-' of 'novietenkroeg', terwijl op de laatste dag de nieuwbakken corpsleden zich tijdens een 'rijpartij' presenteren aan de Utrechtse burgerij. Op zaterdag en zondag hebben de groenen vrij.

Vorming of misvorming

In het *Groenenboekje 1918* lezen de kandidaat-corpsleden dat hen een bijzondere tijd te wachten staat, 'een gelegenheid tot karaktervorming, die niet te vervangen is' en 'een tijd belangrijk als leertijd, een tijd waarin ge van schooljongen mensch moet beginnen te worden'. Tegenover deze enthousiaste woorden over het vormende karakter van



Rijpartij - sluitstuk van de ontgroening - van nieuwe corpsleden in de Voorstraat gezien vanaf de Neude in 1900.

□ FOTO JOHAN MOESMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

de ontgroening staan andere geluiden. Zolang de ontgroening van studenten in ons land bestaat - en dat is zeker sinds de 17e eeuw het geval -, zolang staat die ter discussie en zolang zijn er pogingen gedaan die af te schaffen. Begin 20e eeuw zwelt, na enkele, met name Leidse, schandalen de kritiek weer aan. In twee veel aandacht trekkende brochures roept hoogleraar sinologie J.J.M. de Groot (1854-1921) de ouders van aanstaande studenten op het corpsbestuur voor de keus te stellen: 'of uwe zoons zonder groenlopen aan te nemen, of het zonder groenen te stellen.'

Zijn brochure uit 1910 leidt tot een door vele prominenten, onder wie vier oud-ministers, ondertekende anti-ontgroeningsbrief en tot een enquête onder professoren. Van de 44 hoogleraren die op de vragenlijst van dagblad *Het Vaderland* reageren is een kwart tegen elke vorm van ontgroening, vraagt de helft om enige verbeteringen en sluit de rest zich aan bij de mening van de Utrechtse hoogleraar Latijnse taal- en letterkunde P.H. Damsté dat de ontgroening een 'natuurlijk en noodwendig verschijnsel' is. Ook onder de Utrechtse hoogleraren zijn de meningen zeer verdeeld. M.Th. Houtsma,



De Senaat 1918-1919 van het Utrechtsch Studenten Corps. In het midden rector Pierre Abbink Spaink.

□ FOTO UIT UTRECHTSCH STUDENTEN-ALMANAK VOOR HET JAAR 1919 | HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK

hoogleraar Hebreeuwse taal- en letterkunde reageert op de enquête met één zin: 'Wat het groen wezen zelf betreft, ik acht het een misbruik dat zoo spoedig mogelijk behoort te verdwijnen.' Het is De Groot die in 1911 in een *Gesloten Brief aan de Leden der Staten-*

Generaal inzake het Groenloopen de inhoud onthult van de groenenrevue in Leiden van dat jaar, een scabreuze parodie op het tijdens de Utrechtse maskerade opgevoerde 'Openlucht-natuurspel Willem van Holland'. Zijn actie leidt tot Kamervragen waar-



Ontgroening novieten van het Utrechtsch Studenten Corps jaren 30.

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

bij vooral de confessionele partijen schande spreken over de morele verloedering die uit het zangspel blijkt (die betreft vooral de uitdossing van de zangers en de vele (homo)seksuele toespelingen). De opstellers van het libretto komen uiteindelijk voor de rechter en worden veroordeeld tot een geldboete van f50,-. Tot aanpassing of afschaffing van de ontgroening leidt de zaak echter niet. Ook de in 1912 door een breed samengesteld gezelschap van staatslieden, Kamerleden, rechters, ambtenaren en medici opgerichte landelijke Vereeniging tot Bestrijding van het Groenwezen weet dat niet te bewerkstelligen.

Tijdens de eerste jaren van de Eerste Wereldoorlog lijken er zich weinig of geen ontgroeningsexcessen voor te doen. Tot 1918, in Utrecht.

Revolver en zweep

De feiten zoals ze een paar weken later door de senaat tegenover de pers bevestigd worden: Op donderdag 12 september, de tweede dag van de ontgroening van het Utrechtsch Studenten Corps, moeten vijf groenen zich melden op de kamer van zesdejaarsstudent A.J. Heijmans. Hij is in gezelschap van enkele andere corpsleden. Juist tijdens het bezoek op kamers, waarop geen toezicht is, doen zich vaak incidenten voor. Met veel drank op vervallen de oude-rejaars nogal eens tot *donderen* of *donderjolen*, het fysiek en verbaal hardhandig aanpakken en vernederen van de novieten. Zo ook die middag en avond.¹

De vijf groenen moeten, zoals gebruikelijk, op de grond zitten. Ze worden gedwongen 'allerlei dingen [te] vertellen om daardoor hun innerlijke gevoelens en karakter-eigenschappen te doen uitkomen. Daarbij worden dan heel dikwijls zaken, het seksueel gebied rakende, besproken'. Als enkele groenen dat weigeren, trekt Heijmans een revolver en dreigt te schieten. Hij sleept een van de jongens naar een opengeschoven raam en bevelt hem zijn hoofd naar buiten te steken. Hij gelast hem schunnigheden te vertellen, anders zal hij hem neerknallen. De groen weigert waarop Heijmans langs het hoofd van de jongen een schot naar buiten

lost. Minstens een van de groenen is zich zichtbaar doodgeschrokken. Hij noch de anderen weten dat de revolver geladen is met losse patronen.

Later zet een deel van het gezelschap - in ieder geval de ouderejaars - het op een zuipen. De groenen zouden niet gedwongen zijn om te drinken, wel worden ze overgoten met jenever. Een van hen moet in een hondenmand gaan zitten, krijgt een halsband met ketting om en moet voor hond spelen. Een van de dronken ouderejaars heeft een zweep te pakken waarmee hij ongecontroleerd om zich heen slaat. Hij raakt enkele van zijn medeleden en de groen in de hondenmand. Dan bedenkt iemand dat het leuk is de herdershond van student Heijmans op de jongen af te sturen. De herder - volgens de senaat een 'mak beest' - bijt hem niet maar rukt wel aan zijn kleren.

Het ontgroeningsrepertoire is daarmee niet uitgeput. Een andere noviet moet zijn kleren uittrekken (wat hij volgens de senaat 'evenwel niet [behoefde] te doen, omdat dergelijke bevelen niet gegeven mochten worden'). Met een zwartgeblakerde kurk wordt hij vervolgens 'op zekere lichaamsdeelen toetgetakeld'. Voor de jongen die bij het schietincident doodsangsten uitstond, is de optelsom van gebeurtenissen te veel. Hij raakt 'in overspannen toestand' en krijgt enkele dagen vrijstelling van de ontgroening. Thuis verergert zijn situatie zodanig dat opname in de Willem Arntsz-kliniek noodzakelijk is.

Vage toespelingen

Nadat de senaat ter ore is gekomen wat er gebeurd is, krijgt de dronkeman met de zweep, P.J. Maats à Stuling, een berisping en wordt Heijmans voor een week het recht op ontgroenen ontnomen. Een vader van een van de novieten - waarschijnlijk degene die de zaak aanhangig heeft gemaakt - vindt dat een ontoereikende maatregel. Als Heijmans zichzelf terugtrekt voor de rest van de groentijd, neemt de vader daar genoegen mee. Daarmee is de kwestie niet afgedaan. Volgens een terugblik in *Vox Studio-sorum* op het Academiejahr 1918-1919 is er 'nog een andere groep van personen die wilde ageeren en dreigde met



Spotprent door Leo Jordaen in *Het Leven* 1918, nr.42 (15 oktober). 'Moderne Mazeppa-grap' verwijst naar de kozakkenaanvoerder Mazeppa (1640-1709). Nadat een jaloerse rivaal het verhaal verspreidde dat hij betrapt zou zijn in het bed van een hooggeplaatste gehuwde dame, werd Mazeppa naakt vastgebonden op een wild paard de steppen ingejaagd. Het laatste plaatje verwijst naar de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog die toen nog gaande was.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

processuele gevolgen en publicatie in de dagbladen. Na een onderhoud met de Rector Magnificus Prof. Dr. G.W. Kernkamp, met wien de Senatus Veteranorum zich in verbinding had gesteld, verklaarde ook deze groep van personen van verdere publicatie af te willen zien.'

Als op 2 oktober 1918 de rector van de senaat, Pierre Abbink Spink, zijn rede houdt bij de installatie van de nieuwe leden, zinspeelt hij in uiterst vage, alleen voor de goede verstaander begrijpelijke woorden op de ontgroeningsincidenten. Expliciet is zijn kritiek richting de novieten: 'Meer dan de



Leden Utrechtsch Studenten Corps in het Groot Auditorium van het Academieggebouw bij de viering van het 56e lustrum van de Utrechtse universiteit, juni 1916.

□ FOTO UIT PANORAMA | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

helft [...] zocht bescherming tegen de bezwaren van den groentijd achter een geleidbrief van den geneesheer. Ongehoord veel zieken onttrokken zich aan de inspanning van een groenenkroeg [...]. Het lijkt erop dat veel corps-aspiranten al of niet terecht ondervoeding als gevolg van de slechte voedselsituatie eind 1918 aangegrepen hebben om de groentijd te ontlopen.

Verdeelde Utrechtse pers

Drie dagen later verschijnt het eerste krantenbericht over de ontgroening op de kamer van corpslid Heijmans in *De Nederlander: Christelijk-Historisch dagblad*. De uitvoerige beschrijving van 'een drietal feiten' waarmee *De Telegraaf* op 7 oktober volgt, neemt het *Utrechtsch Nieuwsblad* een dag later integraal over. Deze kranten vermelden een aantal acties die later niet door de senaat bevestigd zullen worden: gedwongen jenevergebruik, een groen die moet zingen met de punt van een dolk op zijn keel, afranselen met de zweep van de jongen die voor hond moet spelen, de inzet van '2 of 3 groote honden' en

een aanval van waanzin gevolgd door 'krankzinnigheid' bij de jongen die overspannen is geraakt.

In de weken daarna besteden landelijke en regionale kranten vele kolommen aan de 'beestachtige tooneelen' en 'vernederende zwijnerijen'. Redactionele commentaren en ingezonden brieven-schrijvers pleiten voor justitieel ingrijpen dan wel afschaffing van de ontgroeningspraktijk. Zo niet het conservatief-liberale *Utrechtsch Dagblad* (UD) dat zich opwerpt als spreekbuis van het Utrechtsch Studenten Corps.

Op 8 oktober schrijft de krant de kwestie aanvankelijk geen aandacht waard te vinden, omdat 'in het Studentencorps het gebeurde algemeen werd afgekeurd en de Senaat van het Corps met zéér groote gestrengheid ten deze was opgetreden'. De krant is te rade gegaan bij Abbink Spaink. Die presenteert een veel mildere versie van het ontgroeningsritueel dan hij twee dagen later tegenover *Het Volk* zal doen. Hij vertelt dat het schieten slechts 'bangmakerij' was en dat de 'zenuwpatiënt' niet door de bedreigingen, maar door droeve familieomstandigheden overstuurd is geraakt en binnenkort als corpslid hoopt terug te keren. Geen van de novieten vond de schietpartij zo ernstig, voegt hij eraan

toe, dat ze 'het noodig achtten er kennis van te geven aan den Senaat'.

Over de sanctie die student Heijmans opgelegd heeft gekregen - en die in het studentenblad *Vox Studiosorum* en op een aanplakbiljet in de universiteit openbaar is gemaakt - schrijft het UD: 'Een dergelijke zware straf was in geen jaren aan een corpslid opgelegd'. De rest van wat andere kranten berichten noemt de krant 'verzinsels' en over geen van die zaken zou het USC-bestuur van wie dan ook een klacht bereikt hebben en geen enkele noviet zou zich uit de groentijd teruggetrokken hebben. 'Dit zegt wel voldoende.'

Op 9 oktober vindt een drukbezochte vergadering van senaat en leden van het USC plaats waarin de aanwezigen het gebeurde afkeuren, het voorstel voor een enquêtecommissie verwerpen en besluiten niet verder op de pers te reageren.^{2,3} Indirect lijkt dat wel te gebeuren als de senaat, na schampere opmerkingen in de pers over de zwaarte van Heijmans' straf, hem alsnog een boete van f75,- oplegt terwijl de zweepman drie maanden geschorst wordt.

De senaat krijgt van de leden veel lof toegezwaaid. De vijf jonge bestuurders doen het niet slecht als crisismanagers. Ze passen - al of niet

bewust - het aloude recept toe voor een organisatie die met een intern schandaal geconfronteerd wordt: als verzwijgen niet lukt, het gebeuren bagatalliseren, van de ontstane ophef de media de schuld geven - in de wetenschap dat die altijd wel enigszins overdrijven -, wijzen op de genomen interne maatregelen, benadrukken dat er geen klachten zijn ingediend of aangifte is gedaan en vervolgens wachten tot de bui overdrijft. Als het om ontgroeningschandalen gaat, zo leert ons de geschiedenis, heeft dit recept heel lang voldaan.⁴

Kamervragen

In oktober en november komt het Utrechtse schandaal aan de orde in de Eerste en Tweede Kamer bij de behandeling van de Onderwijs- en Justitiebegroting. Verschillende Kamerleden willen dat er een einde wordt gemaakt aan het groenlopen, dat 'een zedelijk gevaar [is] voor degenen die onze universiteiten bezoeken om zich voor hun levenstaak voor te bereiden'. De regering wordt gevraagd om in ieder geval aan ernstige uitwassen een eind te maken.

De minister van Onderwijs, L.Th. de Visser (CHU), vindt ingrijpen niet nodig. Hij betreurt de 'ongewenste toestanden bij het groenlopen', maar verwacht veel van een nieuwe mentaliteit die hij vaststelt in de studentenwereld, de studentencorpsen en de publieke opinie: alle partijen keren zich steeds meer tegen 'de kwade gebruiken'.

Bij de behandeling van de justitiebegroting noemt Tweede Kamerlid L.M. Hermans (SDAP) de groentijd 'een schandelijke overheersing van den sterke op den zwakke' en hij pleit ervoor excessen streng te bestraffen als afschaffing van de ontgroening per wet onmogelijk is. Jonkheer J.W.M. Bosch van Oud-Amelisweerd, president van de Utrechtse rechtbank en Eerste Kamerlid namens de RKSP, wijst op het mechanisme dat er na ieder ontgroeningsschandaal maatschappelijke en politieke verontwaardiging ontstaat, maar dat een jaar later alles bij hetzelfde is gebleven: '[...] wanneer het volgende jaar een nieuw aantal studenten aankomt,

dan zijn de studenten, die het [jaar daarvoor] slachtoffer zijn geweest, gewoonlijk de allereersten te vergeten hoe onaangenaam het is te worden gegroend en wreken zij zich op degenen die zijn aangekomen.' Hij vindt dat iedere studentenvereniging verplicht moet zijn 'zoodanige bepalingen te maken, dat [ze] veilig toegankelijk zal zijn voor alle studenten die daarvan lid wenschen te worden'. Hoewel de minister van Justitie, de antirevolutionair Th. Heemskerk, zich krachtiger uitspreekt dan zijn ambtgenoot van Onderwijs - 'zich op laffe, geestloze, ellendige wijze misdragen tegenover groenen' -, wil ook hij de groentijd niet afschaffen. Hij benadrukt dat het in de Utrechtse zaak las-

tig is om de ouders aan te klagen voor mishandeling en hij ziet meer in academische tuchtmaatregelen om misstanden tegen te gaan.⁵

Bij de vaststelling van de staatsbegroting in februari 1920 sluit Heemskerk zich uiteindelijk bij de woorden van de onderwijsminister aan: 'dat, waar nu in de kringen der studenten zelf tegen verkeerde praktijken bij het groenlopen meer en meer wordt opgekommen, voorshands was af te wachten, wat tot het keeren van misbruiken door de studenten zou geschieden en dat een ingrijpen van Regeeringswege in dit stadium ontijdig en onpedagogisch zou zijn.'

Wat die woorden waard zijn, de geschiedenis zou het leren.

Noten

- 1 De beschrijving van het gebeuren is gebaseerd op de gegevens die door de senaat van het USC in het *Utrechtsch Dagblad* van 8 oktober en *Het Volk* van 10 oktober 1918 bevestigd zijn.
- 2 Aldus een verslag in *Vox Studiosorum* van een dag later. Het interne verslag van de bijzondere vergadering, aanwezig in Het Utrechts Archief, is niet openbaar. Mijn verzoek aan de huidige senaat van het USC dit na 100 jaar te mogen inzien, werd niet ingewilligd met als motivatie: 'Graag behouden we dergelijke historische stukken voor binnen onze vereniging' (e-mail 14 maart 2018).
- 3 Het gesprek van de senaatsleden met *Het Volk* waarover de krant op 10 oktober bericht, heeft dan waarschijnlijk al plaatsgevonden.
- 4 Een volgend Utrechts ontgroeningsschandaal, ook bij het USC, dat landelijk voor ophef zorgt en in vele opzichten een vergelijkbaar verloop kent, vindt in 1933 plaats wanneer twee studenten zwaargewond raken als ze van een ladder vallen waaraan andere studenten hebben staan te sjorren. Er komt een tuchtzaak en de rector-magnificus legt zeven studenten een straf op waarvan ontzegging van toegang tot de universiteit voor vijftien maanden de zwaarste is. De zaak leidt niet tot wezenlijke aanpassing van de ontgroeningspraktijken. Zie: <http://www.gahetna.nl/actueel/nieuws/2013/kamervragen-over-ontgroeningshandelingen>
- 5 Een onderzoek naar het gebeuren in Utrecht dat in opdracht van de minister van Justitie plaatsgevonden zou hebben en waarnaar hij verwijst in de Kamer heb ik niet kunnen achterhalen. Geen van de Kamerleden verwijst naar de inhoud ervan.

Bronnen

- HUA, archief Utrechtsch Studenten Corps, inv.nrs. 193, 195, 200, 226, 283 en 471.
HUA, collectie kranten (online), *Utrechtsch Nieuwsblad* 1918 en 1933.
www.delpher.nl (historische kranten online)
www.statengeneraaldigitaal.nl (stukken Eerste en Tweede Kamer 1918-1919 online)
Enquête inzake de groenquaestie. Overdruk uit 'Het Vaderland' van 27, 28, 29, 30 April en 3 4, 7, 12, 13 en 14 mei 1910 (Delft 1910).
[Groot, J.J.M. de], *Groenlopen. Een ernstig woord aan ouders en voogden van aanstaande studenten*. Door een hoogleeraar (Amsterdam z.j. [=1904]).
Groot, J.J.M. de, *De groentijd. Een academisch misbruik en de weg ter afschaffing* (Hilversum 1910).
Otterspeer, W., *De opvoedende kracht van den groentijd. Het Leidse ontgroenschandaal van 1911* (Leiden 1995).
Utrechtsche Studenten-Almanak voor 1919 (Utrecht 1918).
Valckenier Kips (samenstelling), *De groentijd en de pers. Verzameling van in de dagbladen verschenen stukken over de weder in het najaar van 1918 gebleken schandalen* (Delft, Vereniging tot bestrijding van het groenwezen, z.j.).
Vox Studiosorum. Utrechtsch Studenten Weekblad 54 (1918) 10, 17 en 24 oktober; 55 (1919) 5 juni; 69 (1933) 29 september en 6 oktober.
Vrankrijker, A.C.J. de, *Vier eeuwen Nederlandsch Studentenleven* (Voorburg 1939).

De geschiedenis van villa Oase in Bilthoven

Hoe een toevluchtsoord voor de elite veranderde in een forensendorp voor de middenklasse



Villa Oase ca. 1917.

□ COLLECTIE HISTORISCHE KRING DE BILT

In 2017 vierde Bilthoven zijn 100-jarig bestaan. De ontwikkeling van dit deel van de gemeente De Bilt laat zich mooi illustreren aan de hand van de geschiedenis van villa Oase en omgeving. Wat rond 1900 nog een toevluchtsoord voor de elite was, maakte al snel plaats voor een volgebouwde, ‘vervillade’ wijk die opnieuw van gedaante veranderde toen er eind jaren 50 het eerste Bilthovense flatgebouw verrees.

Terwijl het dorp De Bilt zich al vanaf de 12e eeuw ontwikkelde, was het gebied dat in 1917 Bilthoven ging heten tot aan de 20e eeuw nog een lege woestenij. Al die honderden hectaren land, hoofdzakelijk bestaande uit bos, heide en stuifduinen, waren grotendeels in bezit van enkele welgestelde, meest adellijke families. De oudste daarvan is Van Boetzelaer, bekend van het Van Boetzelaerpark aan de Utrechtseweg. Dit park hoorde oorspronkelijk bij de buitenplaats Sandwijck. En het grondgebied van Sandwijck grensde aan Eyckenstein in Maartensdijk dat tot op heden door leden van de familie Van Boetzelaer wordt bewoond.

Voor zover niet voor landbouw verpacht, werd het gebied door de eigenaren vooral als jachtgebied gebruikt en ze bouwden er vaak een lusthof op waar zij de zomermaanden doorbrachten. Daaraan herinnert de naam van villa Jagtlust - nu gemeentehuis - aan de Soestdijkseweg. Deze zandweg, deels ook wel Prinsenlaan genoemd, leidde naar het jachthuis dat prins Willem III in de 17e eeuw had gebouwd en dat uitgroeide tot Paleis Soestdijk. Bij de buitenhuizen hoorden fraaie tuinen en lange zichtlanen. De Gezichtslaan herinnert daar nog aan, een zichtas op Eyckenstein.

Biltse chic

Ook villa Oase werd voor een adellijke opdrachtgever gebouwd, jonkheer Anton Lodewijk van Schuylenburch, gehuwd met zijn nicht Charlotte Maria barones van Boetzelaer. Dat was in 1900 en toen was de glorie van de adellijke grootgrondbe-

zitters eigenlijk voorbij, al wilden die daar zelf niet van weten. Een aardig beeld van de uitermate standsbewuste, conservatieve Biltse chic aan het begin van de 20e eeuw geeft mr. J.W. Beyen (1897-1976) in zijn autobiografie, waaraan hij de ironische ondertitel gaf *Rarekiek van de 19e-eeuwse jaren der 20ste eeuw*. Dit volgens zijn idee dat de 20e eeuw in Nederland pas echt na de Eerste Wereldoorlog begon.

Wim Beyen legde zijn herinneringen vast na zijn indrukwekkende carrière als bankier, minister en ambassadeur. In 1902 verhuisde hij vanuit Utrecht naar een van de splinternieuwe villa's van het in aanbouw zijnde villapark Vogelzang bij het station. Zijn vader werkte bij het spoor en forensde naar Utrecht. Wim zwierf als kind graag door de Biltse bossen, maar was ook gefascineerd door het spoorgebeuren, waarover hij schrijft: 'De Nederlandse Spoorwegen kenden oorspronkelijk drie klassen: de eerste, waar men op rood pluche zat, de tweede waar men op groen pluche zat, de derde waar men op hout zat. Deze klassen correspondeerden met de drie standen waarin de Nederlandse maatschappij toen verdeeld was. [...] In de treintjes van de Centraal Spoor waren slechts twee klassen, een tweede en een derde, maar de tweede was bekleed met rood pluche, omdat anders de adellijke forensen uit Baarn en Zeist zich niet op hun gemak hadden gevoeld.'¹

De vooruitstrevende Beyen vond het belachelijk hoe het toeging bij het uitgaan van het Utrechtse stadsconcert, getuige de volgende anekdote: 'Bij het uitgaan van het Stadsconcert werden de rijtuigen der notabelen, evenals thans nog de auto's van de Ambassadeurs bij een hofdiner, afgeroepen: Het rytuig van Meneer Labouchere (uitspraak voor heer en knecht 'Laboecheere');



Anton Lodewijk Schuylenburg heer van Bommene (midden) met rechts van hem Charlotte Maria barones van Boetzelaer, ca. 1900.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF FAMILIE VAN BOETZELAER

“het rytuig van Baron van Boetzelaer”. Om dit gedoe aan de kaak te stellen liet de juist benoemde rechter van Swinderen, die geen equipage bezat, afroepen: “de overschoenen van Meneer van Swinderen”. Dit tot groot vermaak van de omstanders.

De oude adel deed er alles aan om zijn status hoog te houden, maar de tijden zaten niet mee voor grootgrondbezitters met enorme buitenhuizen en dure stadshuizen. Bij de stijgende kosten voor onderhoud, personeel en statuscompetitie kwam de aanmerkelijke daling van inkomsten door de langdurige landbouwcrisis aan het einde van de 19e eeuw. De een na de ander moest inkrimpen. De Van Boetzelaers gingen er al in 1893 toe over grote delen van het grondbezit te veilen en in 1917 werd nog eens 115 hectare verkocht.

Villapark Vogelzang

Villa Oase werd gebouwd in het kader van de aanleg van villapark Vogelzang. De vader van Wim Beyen kwam hier voor de gezondheid van zijn zoontje wonen en dat is precies het argument waarmee Vogelzang werd aangeprezen in het *Utrechtsch Nieuwsblad*: ‘Nu onze groote steden alle overbevolkt worden, neemt het getal steeds toe van hen, die om allerlei redenen, gezondheidsredenen niet 't minst den woelige stad den rug toekeeren, om hun tenten op te slaan in de frische buitenlucht.’



Het station De Bilt (vanaf 1917 Bilthoven).

□ UITGEVERIJ VIVAT | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELD-
MATERIAAL

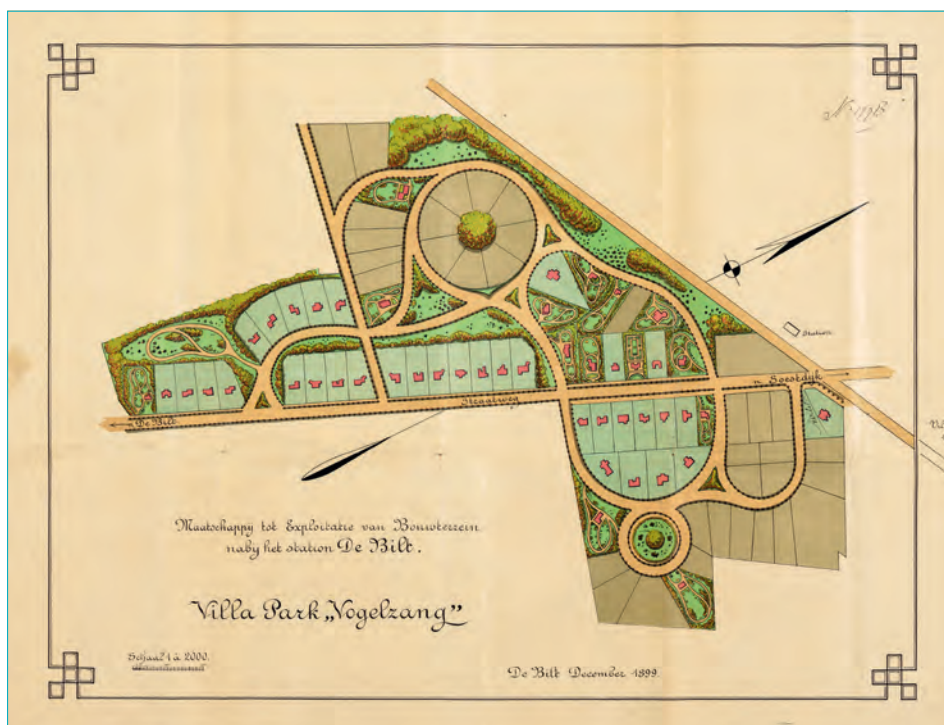
Buiten wonen, in de gezonde buitenlucht, was voor stedelingen een oud ideaal. Al in het oude Rome ontvluchtten de rijken 's zomers de hete, stinkende stad en trokken zij naar buiten. Ook in onze contreien waren de meeste buitenplaatsen oorspronkelijk zomerverblijven voor de stedelijke elite. Tegen het einde van de 19e eeuw werd buiten wonen voor het eerst ook haalbaar voor een toenemende groep van minder gefortuneerde stedelingen die voor hun werk aan de stad gebonden waren. Zij werden forensen genoemd en hun ideaal van buiten wonen en in de stad werken werd vooral mogelijk door steeds beter en vooral sneller openbaar vervoer. Met name de trein maakte het mogelijk permanent buiten te wonen en in de stad te werken. Het is dan ook geen toeval dat Vogelzang als eerste villapark van Bilthoven pal aan het station ontwikkeld werd. Naast gezondheidsredenen waren er ook financiële redenen voor stedelingen om buiten te gaan wonen: de belastingen en grondprijzen waren er aanzienlijk lager dan in de stad. De aanleg van villapark Vogelzang was een initiatief van de Utrechtse steenfabrikant Leendert Hubertus Westerhout. Hij had in 1898 de Maatschappij tot exploitatie van Bouwterreinen aan 't Station de Bilt opgericht en deze kocht in 1900 de benodigde grond van de eigenaar van Jagtlust. Aanvankelijk was het de bedoeling alleen grote villa's te bouwen, van het type waar-

van er aan de Soestdijkseweg, de Nachtegaallaan en de Prins Hendriklaan nog staan. Ze waren uiterst modern en kregen niet alleen waterleiding en elektriciteit, maar ook 'telefoon': 'om zoo den bewoners ook gerieven van het stadsleven te verschaffen', adverteerde de exploitatiemaatschappij. Stilistisch waren de villa's van een revolutionair type. Naar Engels voorbeeld ontstond in de late 19e eeuw een woningtype dat afrekende met het traditionele herenhuis. In plaats van symmetrie die de wonin-

gen van de gegoede klasse met vooral een representatieve functie kenmerkte, zien we nu asymmetrie in zowel de opstand als de plattegrond. De ruimten waren op praktische wijze gerangschikt in een vrije plattegrond en serres en veranda's verbonden binnenruimten direct met de omgevende natuur. Schilderachtigheid was het sleutelwoord bij deze stijl en de woningen waren

Presentatieontwerp Villapark Vogelzang, 1899.

□ BEELDBANK REGIONAAL HISTORISCH CENTRUM VECHT EN VENEN





Villa Oase (links) met daarachter villa Ensah en rechts pension Ravenhorst, ca. 1906.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

op zeer ruime kavels gesitueerd in een parklandschap met slingerpaden. Vogelzang zou een chique, rustige villawijk voor de gegoede stand worden. Maar het liep heel anders. Nadat een twintigtal van de grotere villa's was gebouwd, stokte in 1906 de verwezenlijking van het oorspronkelijke plan vanwege liquidatie van de exploitatiemaatschappij. De resterende kavels werden opgedeeld en bebouwd met kleine villatjes en middenstandswoningen. En die gingen grif van de hand.

Dynamisch Bilthoven

Op een prentbriefkaart uit ca. 1906 is te zien hoe leeg het huidige centrum van Bilthoven begin vorige eeuw nog was. In de uitgestrekte Biltse Duinen zien we naast villa Oase alleen villa Ensah van Jacob Eduard Ameshoff en het pension van de weduwe Ravenhorst-van Vulpen. Het is bijna onvoorstelbaar hoe snel de bouwactiviteiten zich hier na 1906 ontwikkelden, zodanig dat vader Beyen het in 1910 hier zo druk gevonden vond dat de familie net zo goed terug naar Utrecht kon verhuizen. Dat kwam zo.

Op de bouwvergunning voor villa Oase staat als plaatsaanduiding 'nabij Station De Bilt, vlak over Van Vulpen'. Daarmee werd het stationskoffiehuis bedoeld dat in 1864 door Cornelis van Vulpen was gesticht en dat van een eenvoudig wachtlokaaltje uitgroeide tot een groot hotel-café. Met het openen van spoorlijnen naar Baarn (1898) en Zeist (1901) nam het treinverkeer en dus de bereikbaarheid enorm toe, ook voor dag-

jesmensen. Van Vulpen werd de pleisterplaats bij uitstek; op mooie vrije dagen zat het terras bomvol. De zaken gingen zo goed dat zijn dochter Hendrikje in 1905/6 pension Ravenhorst kon laten bouwen.

De bosrijke omgeving raakte steeds meer in trek en de ontwikkeling die hier plaatsvond was niet exclusief voor Bilthoven. In de hele regio van de Utrechtse heuvelrug ontstonden voorzieningen voor mensen die de heilzame natuur opzochten, zoals dagrecreatie (horeca, speeltuinen, dierentuinen, zwembaden, wandelgebieden), gezondheidsinstellingen (sanatoria, gezondheidskolonies, opvoedingsinstituten, krankzinnigeninrichtingen) en zomerverblijven (pensions, hotels). Op mooie vrije dagen werden de Biltse Duinen overspoeld door dagjesmensen uit Utrecht. Ook het Biltse Meertje trok veel volk en dit werd in 1911 als lokkertje genoemd in het prospectus over het te ontwikkelen villapark Drakesteyn.

Dit tweede villapark van Bilthoven was mede een initiatief van Ameshoff. Deze dynamische buurman van villa Oase was secretaris-bedrijfsdirecteur van de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij en directeur van de Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij. Hij behoorde zeker ook tot de aristocratie, maar was toch van een heel ander slag dan de traditionele adel. Van oudsher vonden mensen van adel emplooi in bestuurstaken, zoals in De Bilt nog lang het geval was; handel en industrie waren beneden hun stand. Qua rijkdom echter en op den duur ook macht en (politieke) invloed werd de traditionele adel links en rechts ingehaald door dynamische aristocraten en burgers. En juist het jaar 1917 werd door Wim Beyen als cruciaal aan-

Het geheim van villa Oase

Charlotte barones van Boetzelaer van villa Oase was in 1854 als 'voorkind' geboren. Haar moeder, Marie Neomagus, was bij de Van Boetzelaers in Den Haag als huisnaaister in dienst en zwanger geraakt van Dirk, een van de zonen des huizes. Daar bleef het niet bij. Marie kreeg nog een kind van de baron. Toen Marie in 1862 zwanger was van de derde, besloot Dirk met haar te trouwen. Hij schreef aan zijn oudste broer in De Bilt: 'Ik bemin teveel de vrouw die mij reeds twee kinderen geschonken heeft om haar te verlaten. De achting en liefde die ik haar toedraag is groot genoeg om haar tot vrouw te nemen. De verzekering van hare genegenheid na zoo vele jaren omgang met haar te hebben gehad doen mij geen oogenblik wankelen in mijn besluit.'



Villa's in park Vogelzang langs de Soestdijkseweg Zuid, ca. 1905.

□ UITGEVERIJ NAUTA EN ZN. | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

gemerkt. Op initiatief van de door hem zeer bewonderde Frits Fentener van Vlissingen werd toen in Utrecht de eerste Jaarbeurs gehouden. In de ogen van de chic was dit minderwaardige evenement het begin van het einde, noteert Beyen en hij voegt daaraan toe: 'Zij hadden nog gelijk ook.'

In 1917 besloot de Biltse gemeenteraad de wijk die zich rond het station had ontwikkeld een aparte naam te geven om verwarring met het oude dorp te voorkomen en dat werd Bilthoven. In datzelfde jaar verkocht de familie Van Boetzelaer maar liefst 115 hectare ten noorden van Drakensteyn en de Biltse Duinen. Daar werd villapark Oosterpark ontwikkeld om aan de steeds groeiende vraag naar het buiten wonen te voldoen. Zo raakte Bilthoven na de Eerste Wereldoorlog steeds voller en het waren beslist niet allemaal chique lui die er kwamen wonen. Het werd een bonte samenstelling van verarmde oude adel tot nouveau riche, van rijk geworden Indiëgangers tot dagloners, van intellectuelen tot zweverige idealisten, van spoorwegmensen, ambtenaren en middenstanders tot bohémiens en linkse rakkers. Kleine villa's en twee-onder-een-kap-woningen voor de gegoede middenstand gingen overheersen en de voormalige zandweg naar Paleis Soestdijk werd geheel volgebouwd: 'Villa verrijst naast villa', schreef de auteur J.D.C. van Dokkum over het gebied langs de Soestdijkseweg in het in 1918 verschenen *Ons mooie Nederland*, 'mooie, leelijke, kleine en de gehele weg is reeds vervillaad'.

Nadagen en afbraak

De adellijke bewoner van villa Oase, Anton Lodewijk van Schuylenburch heer van Bommenede, heeft dat allemaal niet mee hoeven maken. Hij was in 1916 overleden en begraven op de begraafplaats aan de Eerste Brandenburgerweg. Zijn weduwe, Charlotte barones van Boetzelaer, leefde een teruggetrokken leven tot vlak voor het einde van de Tweede Wereldoorlog, terwijl villa Oase steeds meer in verval raakte.

Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog, op 29 december 1944, vond een gruwelijk bombardement plaats rond het station. Villa Oase ontsnapte ternauwernood aan de vernieling, maar villa Ensah kreeg een voltreffer en ook het door de Duitsers gevorderde schoolgebouw van het Nieuwe Lyceum aan de Jan Steenlaan - waarschijnlijk het door de geallieerden beoogde doel - werd totaal verwoest. De leerlingen van deze school waren sinds die vordering in



Hotel-café Van Vulpen met op de achtergrond het station van De Bilt, 1904.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL



Julianacomplex Dudok, ca. 1960.

□ COLLECTIE HISTORISCHE KRING DE BILT

1943 ondergebracht in villa Oase die toen al in behoorlijk slechte staat verkeerde. Het bombardement zal de 90-jarige barones teveel geworden zijn: nog geen maand later stierf zij en ze werd bijgezet in de het graf van haar man. Na de oorlog heeft de onttakelde villa Oase nog even Indonesische repatrianten gehuisvest en is ze bij het hotel aan de overkant in gebruik geweest, maar uiteindelijk werd villa Oase voor de afbraak verkocht aan de Hilversumse bouwondernemer Johan Matser.

Julianacomplex van Dudok

Matser was tijdens de Wederopbouw zeer actief in de herontwikkeling van oude buitens en hij werkte samen met zijn beroemde plaatsgenoot architect Willem Marinus Dudok. De reeds 70-jarige, door zijn ontwerp voor het Hilversumse raadhuis internationaal vermaarde Dudok maakte een schetsontwerp voor het stedenbouwkundige plan dat Bilthoven 'een voornaam aanzien' moest geven. Vol trots publiceerde de *Biltse en Bilthovense Courant* op 22 februari 1955 Dudoks schets voor het complex dat op het terrein van villa Oase zou verrijzen en schreef enthousiast dat Bilthoven hiermee zijn eerste heuse flatgebouw zou krijgen. Dat betrof het vijf verdiepingen hoge gebouw met etagewoningen. Daarnaast kwamen aan de ene kant een bankgebouw met bovenwoningen en aan de

andere kant een lage winkelaanbouw met fietsenstalling in het souterrain. Tezamen een eenvoudig, maar elegant complex met verfijnde details.

Zo was Bilthoven, na de verdwijning van de adellijke villa Oase, aan het eind van de jaren vijftig van de 20e eeuw klaar voor

een nieuwe tijd en een nieuw soort bewoners: moderne modaalverdieners met alle nodige voorzieningen bij de hand: de fiets, de trein, de Nederlandse-Handelsmaatschappij (de voorloper van de ABN) en Albert Heijn. Inmiddels is het Julianacomplex van Dudok aangewezen als gemeentelijk monument. Maar de ontwikkelingen staan niet stil en de gemeente werkt aan een integraal ontwikkelingsplan voor het hele centrumgebied van Bilthoven, dat zoals we zagen aan het begin van de 21e eeuw nog een bijna lege woestenij was.

Noot

- Op 20 augustus 1863 opende de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij (NCS) de spoorlijn Utrecht-Zwolle. Op initiatief van jonkheer H. van den Bosch, bewoner van Jagtlust, kwam er in 1865 een halte bij de kruising van de spoorlijn met de Soestdijkseweg: Station De Bilt. Met het openen van de spoorlijnen naar Baarn (1898) en naar Zeist (1901) door de Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij (NBM) nam het treinverkeer sterk toe.

Bronnen

Dit artikel is een bewerking van: 'Van oase voor de elite tot forensendorp voor de middenklasse. De geschiedenis van villa Oase', in: Wim Krommenhoek en Leo van Vlodorp (redactie), *Honderd jaar Bilthoven* (De Bilt 2017) 108-125.

Archieven

Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen, bouwdoos villa Oase tot 1950.
Gemeente De Bilt, bouwdoos villa Oase vanaf 1950.
Het Utrechts Archief, Archief familie Van Boetzelaaier, inv.nr. 211.
Historische Kring D'Oude School, Beeldbank en bibliotheek.

Literatuur

Beyen, J.W., *De zin van het nutteloze. Rarekiek van de 19e eeuwse jaren der 20ste eeuw* (Rotterdam 1970) 42 (equipage) en 59 (klassen).
Haan-Beerends, L., 'Villapark Vogelzang', *De Biltse Grift* 3 (1994) 3, 12-19.
Haan, de, J. A., *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916* (Delft 2016).
Hazelzet, C.W.M., 'Dudok in De Bilt', *De Biltse Grift* 21 (2012) 4, 98-108.

Van werkverschaffing tot soepkarren

Voedseldistributie in Utrecht 1700-1879



Een gezin dat vanuit de Heilige Kruiskapel ('de soo genaamde Soup Capel') op het Munsterkerkhof soep heeft ontvangen.

□ TEKENING P.C. WONDER CA. 1820 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Ten eerste gaven verschillende steden subsidie aan kerkelijke en particuliere armenzorginstellingen die zich bezighielden met de bedeling van de armen. In Utrecht was deze subsidiëring al vanaf de late 17e eeuw een structureel verschijnsel. Daarnaast kochten stadsbesturen zelf voedsel aan in duurtejaren, jaren waarin de prijzen van voedsel erg hoog waren ten opzichte van normale jaren.¹ Dit voedsel konden armen vervolgens met korting kopen. De 18e eeuw telde veel van deze zogenaamde duurtejaren veroorzaakt door mislukte oogsten, oorlogsomstandigheden of beide. De Republiek kende duurtejaren in 1710, 1740, 1757, 1770 en het gehele laatste decennium van de 18e eeuw. Utrecht ontkwam niet aan de duurte, maar het stadsbestuur was over het algemeen terughoudend om voedsel in te kopen voor zijn arme ingezetenen.

In de 18e eeuw werd armoede in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën in toenemende mate een probleem. De armoede van veel burgers stond in sterk contrast met de rijkdom die het land een eeuw eerder nog kende. Stadsbesturen probeerden op twee manieren bij te springen.

Bescheiden voedseldistributie

In slechts één duurtejaar werd direct vanuit het stadsbestuur van Utrecht voedsel ingekocht voor arme Utrechtse burgers. In de periode van oktober 1739 tot oktober 1740 gaf het bestuur f 9.000,- uit om rogge in te kopen bij graankoper Herbert Houwert. Dit voedsel werd vervolgens tegen een lagere prijs aan de armen verkocht.² Pas in de periode van oktober 1794 tot januari 1795 kocht het

Stefan Gaillard

Historicus met een passie voor filosofie en wetenschapsgeschiedenis. Daarnaast actief in de politiek.

Aukje Pool

Historica, gespecialiseerd in prehistorische geschiedenis, met interesses die verder gaan dan haar eigen studieveld.

bestuur opnieuw voedsel in. Ditmaal voor een bedrag van f 11.432,- waarvan f 7.432,- werd uitgegeven aan graan en f 4.000,- aan fourage (waarschijnlijk paardenvoer). Daarbovenop ontvingen korenmolenaars f 152,- voor het malen van koren en rogge. Het graan werd op veertien verschillende momenten ingekocht en was enkel bestemd voor de Franse troepen die op dat moment in Utrecht gelegerd waren. Na 1795 werden de rekeningen van de thesaurier van het stadsbestuur van Utrecht opeens veel kleiner, waarschijnlijk als gevolg van de Franse bezetting. De bronnen vermelden hierna geen uitgaven meer bedoeld voor voedsel voor de Franse troepen.

In andere grote Nederlandse steden, zoals Amsterdam en Leiden, vond gedurende de 18e eeuw wél voedseldistributie plaats tijdens de meeste duurtejaren.³ Onderlinge verschillen, zoals de sociaaleconomische situatie in de drie steden - Leiden was bijvoorbeeld veel armer dan Utrecht - kunnen die discrepantie deels verklaren. Het verschil tussen Utrecht enerzijds en Amsterdam en Leiden anderzijds blijft echter opvallend. In de loop van de 19e eeuw komt het sociaaleconomisch profiel van Utrecht overigens meer en meer overeen met dat van de beide andere steden.

De meest waarschijnlijke verklaring voor de lage bijdrage aan voedseldistributie in de 18e eeuw is dat Utrecht destijds simpelweg niet erg rijk was. Het stadsbestuur gaf in sommige duurtejaren wat extra geld aan de aalmoezeniers met als advies om

gedurende deze periode minder aalmoezen per persoon uit te delen. De aalmoezeniers behoorden tot een van de reguliere armenzorginstellingen. Geld voor het structureel inslaan en goedkoper verkopen van voedsel aan armen was er hoogstwaarschijnlijk niet.

Armen aan het werk

De krappe financiële situatie in Utrecht wordt ook weerspiegeld door de keuzes die eind 18e eeuw gemaakt werden in de armenzorg. Veel werklozen werden aan het werk gezet in bedrijven die speciaal waren opgezet door welgestelde stadsgenoten. De idee was dat het beter is om de armen te laten werken dan om hen op kosten van de gemeenschap te onderhouden. Niet alleen omdat het goedkoper is, maar ook om pedagogische redenen. Werk gaf structuur aan het leven van werklozen en leerde hen discipline aan, zodat ze later weer mee konden doen in de samenleving.

In december 1788 richtten enkele burgers bijvoorbeeld een gezelschap op onder het motto 'Door Oeffening Beschaafder' om arme vrouwen gedurende de wintermaanden werk te verschaffen. Dat gebeurde in een linnenrederij oftewel een spinnafabriek. Deze verkreeg in de jaren 1789 en 1790 financiële steun (in totaal f 550,-) van de Rooms Catholieke Armenkamer terwijl het gemeentebestuur vanaf de start de kosten van huur, licht en verwarming voor zijn rekening nam. Die bedroegen in 1807 f 19,-. In het subsidie-



'Doove Kooltje' was begin 19e eeuw een bekende Utrechtse bedelaar die zich meestal Achter St. Pieter ophield.

□ TEKENING R. VERLOREN VAN THEMAAT 1882 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELD-MATERIAAL



Uitdelen van brood aan de armen vanaf de klaptafel van het St. Eloyengasthuis in de Buurkerk, ca. 1880.

□ TEKENING J. HOEVENAARS WZ. | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

verzoek van december 1807 meldt de directie dat er tussen oktober 1806 en april 1807 89 spinsters in de rederij werkzaam waren. 53 van hen waren 'ter werking gezonden' door regent Nicolaas Mulder van de Katholieke Armenkamer, elf door de Gereformeerde Diaconie, tien door Jonkvrouw Bosch, negen door Gravin van Rechteren en de overigen door andere particulieren. Ook van de voorraad wordt verantwoording afgelegd: 'Dertig Stücken Linnens zijnde Circa 1800 Ellen tot Dispositie van alle Armenhuisen en Gestigten Deeser Stadt Utrecht 21|12|1807 tegens contante Betaling [...].'

Rumfordse soep

Door toenemende werkloosheid, onder andere door de terugloop in de nationale koopvaardij, hadden

veel Utrechters in de 19e eeuw structureel te weinig te eten. Zij trokken langs de deuren om te bedelen en zorgden daarmee voor overlast. Het stadsbestuur voelde zich verplicht hier iets aan te doen en besloot de zogenaamde Rumfordse soep te distribueren. Deze soep - een mengsel van aardappels, gerst, brood, erwten en andere groenten gekookt in regenwater, aangelengd met een bouillon van runderbeenderen - was ontwikkeld door de Amerikaans-Engelse Benjamin Thompson, graaf van Rumsford. Het gebruik ervan werd in de Bataafse Republiek gestimuleerd door de in 1800 opgerichte Commissie voor de uitdeling van Rumfordse soep.

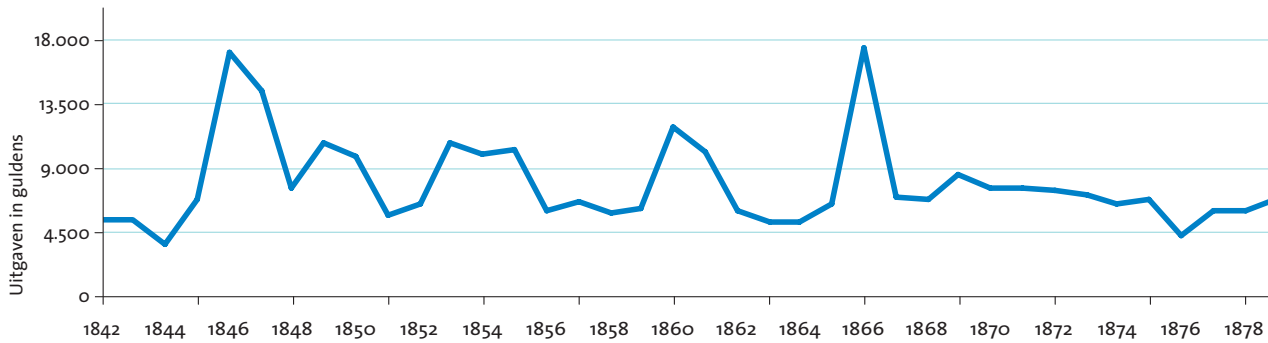
De soep werd in Utrecht bereid in een grote gaarkeuken waarvoor het stadsbestuur in 1801 een complete keukeninventaris aanschafte. Voor de soep, die alleen 's winters werd verstrekt, konden hulpbehoevenden bonnen kopen van gegoede burgers.

Om de extra kosten te dekken werden daarnaast collectes gehouden. Het bedrag dat de gemeente kon uitgeven aan Rumfordse soep vormde, volgens stadshistoricus Piet 't Hart, eerder een indicatie van de vrijgevigheid van de welgestelde burgers dan van de behoefte aan de soep vanuit de armen. In Utrecht liep de distributie van de soep door tot in ieder geval 1840.

Spijsuitdeling mindervermogenden

In 1842 richtte het stadsbestuur een speciale commissie op, die het organiseren van voedseluitdelingen op zich nam: de commissie tot spijsuitdeling aan mindervermogenden. Een van haar taken was het inkopen en opslaan van partijen voedsel, die voor een lagere prijs aan de armen van Utrecht konden worden doorverkocht. De uitgaven van de commissie varieerden sterk van jaar tot jaar (zie grafiek). In de duurtijden was uiteraard sprake van uitzonder-

Uitgaven voor voedseldistributie in Utrecht 1842-1880



lijke omstandigheden, die leidden tot hogere voedselprijzen en toegenomen schaarste en daarmee andere uitgaven van de commissie.

Een duidelijke piek deed zich voor in de jaren 1845-1846. In deze jaren vernielde de plantenziekte *phytophthora infestans* de aardappeloogsten in grote delen van Europa. In Utrecht waren de gevolgen van de misoogsten duidelijk merkbaar. Aardappelen waren nauwelijks te verkrijgen. Veel burgers die zich in de jaren daarvoor nog zelf wisten te redden, konden de snelle stijging van de voedselprijzen niet meer bijbenen en waren plotseling aangewezen op voedselhulp.

Om deze crisis het hoofd te bieden werd in 1845 een tweede commissie opgericht: de 'Hoofdcommissie ter ondersteuning van mindervermogene ingezetenen in verband met de duurte der eerste levensbehoeften als gevolg van de mislukte aardappeloogst'. Om de doelgroep te helpen, trof de commissie in de jaren 1845-1847 verschillende maatregelen. Allereerst inventariseerde ze het aantal 'onbedeelde behoeftige huisgezinnen'. Bewoners uit de 'mindervermogene volksklasse' kregen bonnen waarmee ze tegen een gereduceerde prijs brood konden kopen bij een buurtbakker. De commissie betaalde de bakker het prijsverschil. Omdat aan aardappelen nauwelijks te komen viel, kocht de commissie partijen voedsel in die de aardappel konden vervangen: snijbonen, kolen, wortelen en uien. Ze regelde opberglokale en kookplaatsen, want vanaf november 1845 werd opnieuw Rum-

fordse soep gekookt. Om iedereen te bereiken, werd de soep gedistribueerd op platte wagens waarop een grote metalen ketel was gemonteerd, met daaronder een laag gloeiende kooltjes. Een portie soep voor twee personen kostte 5,5 cent. Op 18 januari 1846 fêteerde de commissie ongeveer 5.000 armen ter gelegenheid van de verjaardag van Koningin Anna Paulowna op een gratis warme maaltijd. Naast de soepverkoop ondersteunde de commissie mindervermogenenden door hen tussen 1 november en 15 februari bonen, kolen en wortelen ter beschikking te stellen tegen 75 procent van de kostprijs. Door de snel stijgende voedselprijzen kostte het de commissie veel geld om de prijs laag te houden. Met nieuwe collectes, een extra bijdrage van het stadsbestuur en een benefietconcert in januari 1846 werd het benodigde geld bij elkaar gebracht.

De grafiek laat zien dat naast 1845-1847 vooral 1866 een duur jaar was voor de commissie tot spijtsuitde-

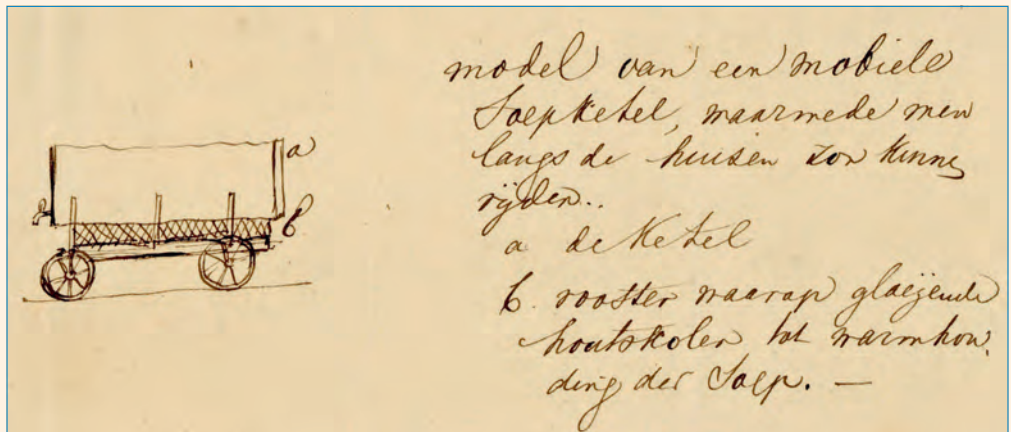
ling aan mindervermogenenden. Dit was het jaar van de laatste en dodelijkste cholera-epidemie die ons land gekend heeft. Het aantal hulpbehoevenden steeg en de armen konden twee keer per week soep halen. Er werden meer dan 1.600 porties per dag uitgedeeld, ruim het dubbele aantal van een gemiddelde winter. Tijdens de cholera-epidemie was er, ondanks het hoge aantal slachtoffers en de groei van hulpbehoevenden, niet direct sprake van een voedselcrisis. Toch besloot het stadsbestuur zelf direct in te grijpen en over te gaan tot het uitdelen van voedsel.

Verantwoordelijkheid stadsbestuur

In de 18e eeuw lag het zwaartepunt van de armenzorg, net als elders in de Republiek, bij de kerk. In de loop van de 18e en 19e eeuw nam de directe betrokkenheid van het gemeentelijke bestuur bij die zorg echter toe en

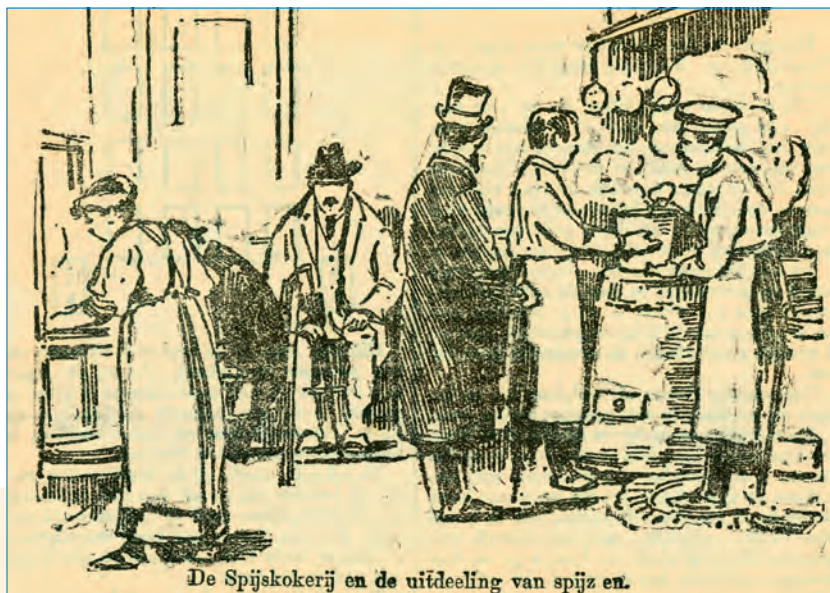
Ontwerp soepkar ca. 1845.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF STADSBESTUUR 1813-1969.





veranderde die bovendien van karakter. Bood het stadsbestuur in de 18e eeuw voornamelijk financiële steun, in de loop van de 19e eeuw zette zij zelf initiatieven op ten behoeve van de behoeftige bevolking. De verschillende commissies en de soepdistributie zijn daar voorbeelden van. Die ontwikkeling past in een landelijke trend. In de tweede helft van de 19e eeuw won de gedachte terrein dat de overheid meer behoorde te doen om minderbedeelden in de samenleving te steunen. Bijsprongen wanneer particulieren of kerkelijke organisaties tekortschoten, was daarvoor onvoldoende. Zelf als overheid een deel van die zorg op zich nemen, was het antwoord waarvan we de voorbeelden ook in Utrecht aantreffen.



De Spijskokerij en de uitdeeling van spijz en.

Aardappels schillende vrouwen, koken en uitdelen van maaltijden aan armen in de spijskokerij van de St.-Vincentius-vereniging in de Alendorpsteeg.

□ HOUTSNEDES UIT DE UTRECHTSCHÉ COURANT DECEMBER 1897 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Noten

- 1 Ons onderzoek borduurt verder op dat van de Utrechtse historicus Pieter 't Hart (1933-2016). Zijn onderzoeken naar voedseldistributie in Utrecht tussen 1771 en 1825 plaatsen we in een breder perspectief. We keken naar een langere periode, namelijk van 1700 tot 1879, omdat dit een vergelijking met andere steden mogelijk maakt en beter inzicht geeft in mogelijke ontwikkelingen. Het oorspronkelijke idee om de onderzoeksperiode van 't Hart uit te breiden met een eeuw ervoor en een eeuw erna - dus van 1671 tot 1925 - bleek door gebrek aan beschikbare bronnen niet haalbaar.
- 2 De bronnen vermelden alleen dat dit gebeurde, niet de hoogte van de in- en verkoopprijzen.
- 3 Omdat de voedseldistributie voor slechts drie steden in kaart is gebracht, kunnen we aan deze gegevens geen vergaande conclusies verbinden.

Bronnen

- HUA, Archief Stadsbestuur van Utrecht 1577-1795, inv.nr. 1243-104 t/m 1243-162.
HUA, Archief Stadsbestuur van Utrecht 1795-1813, inv.nr. 205.
HUA, Archief Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969 deel 2, inv.nrs. 9550, 9591, 9592.
Curtis, Daniel, e.a., 'The Low Countries', in: Guido Alfani en Cormac Ó Gráda (redactie), *Famine in European History* (Cambridge 2017) 119-140, aldaar 123-133.
Dijkman, Jessica, 'Relief and resilience: urban grain purchases and urban bread distribution in Amsterdam, 16th-19th centuries', working paper Utrecht University (2017).
't Hart, P.D., *De stad Utrecht en haar inwoners: Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825* (Utrecht 1983) 78-94.
't Hart, P.D., *Leven in Utrecht 1850-1914* (Hilversum 2005).
't Hart, Pieter, *Utrecht en de cholera. 1832-1910* (Utrecht 1990) 248.
Pot, Peter, 'De onderkant van de Leidse samenleving 1750-1854', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2000) 63-94, passim.
Schaik, Ton H.M. van, en Karin Strengers-Oldé Kalter, *Het Arme Roomse Leven. Geschiedenis van de katholieke caritas in de stad Utrecht* (Hilversum 2016).
Schouten, M.J.B., en M. van Tielhof, *Vereinigingen voor armenzorg en armoedepreventie in Nederland in de negentiende eeuw* (www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Armenzorgverenigingen).

Schilderij onder Bijbeltekst

In de Jacobikerk hangt een gerecycled paneel waarnaar recentelijk een diepgaand onderzoek is gedaan. Onder de tekst die een gedeelte uit de brief aan de Hebreëen van de apostel Paulus zien laat, bevindt zich een overschilderde middeleeuwse voorstelling. Dat blijkt een Gregoriusmis te zijn, een populaire voorstelling uit de 15e eeuw. De allernieuwste infraroodreflectografie toont hoe paus Gregorius de mis opdraagt en hoe aan hem tijdens dit misoffer Christus als Man van Smarten op het altaar verschijnt. In tegenstelling tot wat met eerdere technologie mogelijk was, konden de onderzoekers nu door de tekst heen ook meer details en kleuren onderscheiden.

In *Overschilderd*, dat uit twee delen bestaat, bespreken Truus van Bueren en Corinne van Dijk eerst de Gregoriusmis, de betekenis van dit schilderij en alle andere vragen die het werk oproept. Zo staan de opdrachtgevers erop afgebeeld evenals hun patroonheiligen. Het werk speelde in de late middeleeuwen in deze Utrechtse parochiekerk een rol in de verdediging van het leerstuk van de werkelijke aanwezigheid van Christus in de heilige hostie, in de aflaatpraktijken van de parochianen, in de herdenkingscultuur van de afgebeelde man, vrouw en kinderen en in de decoratie van het kerkgebouw.

Het tweede gedeelte van het boek gaat minutieus in op de toenmalige pastoor van de Jacobikerk, Hubert Duifhuis. Deze beroemde Utrechtse predikant van onder andere de verdraagzaamheid liet een groot aantal preken na die de auteurs nauwgezet bestudeerden. Zo konden zij een verbinding leggen tussen Duifhuis' opvattingen en de tekst die later over de Gregoriusmis heen werd geschilderd. **CS**

Truus van Bueren en Corinne van Dijk, *Overschilderd: van Gregoriusmis naar Bijbeltekst. De reformatie van de Utrechtse Jacobikerk. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2017. ISBN 978 90 8704 678 1. 341 blz., € 29,-.*

Crimineel Utrecht

Hans van Zon, 'Oude Nol', Holly Hasenbos, 'Zwarte Cobra': het zijn allemaal bekende Utrechtse criminelen, de een zwaarder dan de ander en veroordeeld voor uiteenlopende misdrijven. Wat ze op hun kerfstok hadden, hoe ze te werk gingen en hoe ze gepakt werden, is te lezen in de bundel *Crimineel Utrecht*. Daarin ook aandacht voor 'criminele' lokaties als woonwagenkamp De Huppel, het Zandpad en het Wolvenplein, voor motorbendes, Utrechtse zware jongens en nog veel meer. Spannend materiaal, helaas door de opsomme-



rige rechttoe-rechtaanstijl nogal saai verteld. Ander minpunt: het boek wordt gepresenteerd als 'De geschiedenis van de misdaad in en om Utrecht'. Dat is het niet, het gaat om een aantal losse hoofdstukken en aan analyses van omvang, ontwikkeling en betekenis van Utrechtse criminaliteit door de eeuwen heen wagen de auteurs zich niet.

Daniel M. van Doorn en Evert van der Zouw, *Crimineel Utrecht. De geschiedenis van de misdaad in en om Utrecht. [Meppel], JustPublishers, 2018. ISBN 978 90 8975 622 0. 286 blz. € 19,99.*

Groen Lunetten

'Een saaie nieuwbouwwijk? Niets is minder waar!', is het credo van een boekje dat de Natuurgroep Lunetten heeft gemaakt in het kader van de viering van het 40-jarig bestaan van de meest zuidoostelijke wijk van Utrecht. Geopend wordt met een historische beschrijving van het oorspronkelijk moerassige gebied en van de bouw van de wijk waarin experimenten en inspraak van bewoners in de jaren 70 en 80 een belangrijke rol speelden. Veel aandacht is er voor de gevarieerde natuur waaraan Lunetten het predikaat 'groene wijk' ontleent. Minder indrukwekkend is de kunst in de wijk, onderwerp van een volgend hoofdstuk. Wie Lunetten zelf wil verkennen, kan dat doen aan de hand van vier 3 tot 6 kilometer lange wandelingen waarvan de auteurs duidelijke, met veel wetenswaardigheden en foto's geardeerde beschrijvingen bieden.

Lisette le Blanc e.a. (teksten en samenstelling), *Zwerven door Lunetten. Een groen dorp in de stad. Utrecht, Natuurgroep Lunetten, 2017. ISBN 978 90 9030448 9. 128 blz., € 4,95.*



Ook verschenen

Ronald Polak m.m.v. Johan de Kruijff, **Afgemarcheerd! De ontwapening van 13.000 Duitse soldaten in afwachting van hun voettocht naar Duitsland, Leusden 9 - 23 mei 1945.** Leusden, Historische Kring Leusden, 2018. ISBN 978 90 802573 9 9. 144 blz., € 17,95. Te bestellen via <https://boeken.historieleusden.nl> Op basis van archieven en ooggetuigenverslagen maakte boeiende en rijk geïllustreerde reconstructie van een tot nu toe onderbelicht aspect van de Tweede Wereldoorlog: de ontwapening en terugtocht van de in Nederland gelegeerde Wehrmacht, in dit geval die van de 13.000 Duitse infanteristen in 'concentratiegebied' Leusden.

Annet Werkhoven, **Aan de Stichtse Lustwarande, deel 2. Bekende en minder bekende landgoederen en villa's.** Z.p., Nabij Producties, 2017. ISBN 978 94 9205547 7. 168 blz., € 19,95. Net als in deel 1 25 lezenswaardige beschrijvingen van de geschiedenis en de huidige staat van buitenplaatsen en hun bewoners gelegen langs of vlakbij de provinciale weg tussen Driebergen-Rijsenburg en Doorn.

De bestuurskracht van Utrechtse dorpsbesturen in de 18e en 19e eeuw wordt in de literatuur vaak laag aangeslagen. Kees van Schaik beschrijft bijvoorbeeld de schepenbank van Overlangbroek als een 'afgezien van de rechterlijke taak, ambtelijk bestuursorgaan dat belast was met de uitvoering van het beleid zoals dat lokaal werd bepaald door de geërfden en provinciaal door de Staten van Utrecht'.



Soest omstreeks 1800 op een prentbriefkaart ca. 1900.

□ UITGEGEVEN DOOR J. V.D. KOLK | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Dat betreft de situatie vóór 1795. Na 1815, toen de schepenbanken waren vervangen door gemeentebesturen, zou het niet veel beter zijn. Van Heusde merkt daarover op in zijn proefschrift uit 1871: 'Het platteland stond geheel en al onder de voogdij der Staten: deze waren het, die het eigenlijke bestuur in handen hadden, en het door hunne ambtenaren in de dorpen lieten uitoefenen. Men was blijkbaar van de

volkomen onmacht van de plattelandsgemeenten om zichzelf te besturen overtuigd, vanwaar anders die op alles vereiste goedkeuring?'

Deze citaten zijn zonder moeite met een aantal andere aan te vullen. Ongetwijfeld zullen de bovenstaande omschrijvingen op een aantal dorpsbesturen van toepassing zijn geweest, maar was het een algemeen beeld?

In het promotieonderzoek waarop dit



Chassiniet (verlicht voorzetraam) gemaakt ter gelegenheid van de verjaardag van Willem V van Oranje op 8 maart 1788. De prent herdenkt ook zijn intrede in Utrecht op 16 september 1787 begroet door Utrechtse burgers en onder bescherming van de Pruisische adelaar waarbij de 'Zon van Waarheid en Gerechtigheid' weer opkomt en 'De Tempel der goede Trouw' weer geopend is.

□ ETS (ANONIEM), CA. 1788 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

1810), Napoleon (1811-1813) en Willem I. De met veel elan begonnen, op democratie en lokale autonomie gerichte, ontwikkeling leverde uiteindelijk een autocratisch geleide centralistische staat op. De provincies en de steden waren hun macht grotendeels kwijt geraakt. Hoe zat dat in het dorp Soest?

Samenstelling dorpsbestuur

De besturen van de dorpen, of gerechten zoals ze toen heetten, bestonden tijdens de Republiek uit een schout als vertegenwoordiger van de ambachtsheer en een aantal schepenen als vertegenwoordigers van de inwoners. De schout kreeg zijn func-

tie door een zakelijke overeenkomst met de ambachtsheer. In Soest was dat de stadhouder, die de heerlijkheid in 1749 van de Staten van Utrecht ten geschenke had gekregen. De schepenen werden door de zittende gerechtsbestuurders voorgedragen en door de ambachtsheer benoemd. Zij waren degenen die de beslissingen namen, aanvankelijk vooral rechterlijke maar al zeer vroeg werd hun bestuurlijke taak verreweg het belangrijkste.

De schout had geen stemrecht, maar doordat hij initiatieven nam, de vergaderingen voorzat en de beslissingen uitvoerde, was hij wel de spil waarom het plaatselijk bestuur draaide. Soest was een van de plaatsen waar naast de (zeven) schepenen ook een buurmeester functioneerde. Dat was een ervaren schepen met als speciale taak de zorg voor de dorpsfinanciën.

Het meest opvallend is het aantal rooms-katholieken dat deelnam aan het bestuur. In een tijd dat de gereformeerde kerk een semi-staatskerk was, werd deelname van andersdenkenden weliswaar niet expliciet verboden, maar ook zeker niet gestimuleerd. Waarschijnlijk vormde het gebrek aan 'gereformeerd kader' in Soest de oorzaak (volgens de godsdienststelling van 1809 was 73 procent rooms-katholiek, 24 procent gereformeerd en 3 procent luthers). Iets dergelijks was het geval in (onder andere) Maarssebroek en een aantal dorpen in het Kromme Rijngebied.

Anders dan weleens gedacht wordt, was het aantal verhuizingen in de provincie Utrecht in deze tijd erg groot en vaak kwamen van elders afkomstige bewoners ook in het bestuur terecht. In Soest was dat duidelijk niet het geval. Uit het overzicht blijkt dat de zeven schepenenposten in deze tien jaar

Tabel 1 - Samenstelling schepenenbank Soest 1780-1789¹

naam	beroep/bedrijf	zetting consumptieve lasten 1788-1789	doopjaar	religie	herkomst
Cornelis van Altena	winkelier	f 5,-	1715	geref.	Soest
Wilhelmus de Beer	boer	f 78,- (1783)		r.k.	Soest
Pieter Dijkmans	boer	f 97,-	1712	r.k.	Soest
Willem Fluijt	boer	f 36,-	1728	geref.	Soest
Geurt Peterse Hilhorst	koopman	f 19,- (1785)	1735	r.k.	Soest
Toon van den Hoeve	boer	f 64,-	1730	r.k.	Soest
Jan Otten van Ommeren	boer		1715	geref.	Soest
Willem Schimmel	bakker	f 31,-	1735	geref.	Soest
Willem Smits	molenaar	f 55,- (1780)	1749	geref.	Soest

Tabel 2 - Samenstelling gemeenteraad Soest 1820-1830²

naam	beroep/bedrijf	belasting	doopjaar	religie	herkomst
Peter Bouter	boer	f 4,-	1777	r.k.	Soest
Hendrik Fluijt (wethouder)	timmerman	f 4,-	1777	hervormd*	Soest
Peter Gerritse van Hofslot	boer	f 7,-	1771	r.k.	
Hendrik Janse Kok	boer	f 4,-	± 1770	r.k.	Soest
Cornelis Kok	boer		1775	r.k.	Soest
Wouter van Logtestijn (wethouder)	boer	f 14,-	1763	r.k.	Soest
Thijmen Gerritse Ramselaar	boer	f 3,-	1767	r.k.	Hoogland
Theunis van Roomen	boer		1755	r.k.	Soest
Dirk Sitter		f 5,-	1789		Amersfoort
Johannes Smits	molenaar	f 5,-	1775	hervormd	Soest
Rijk Stalenhoef (wethouder)	boer	f 8,-	1754	r.k.	Soest
Anthonie Tesselhoff	schoenmaker		1751		

* de nieuwe naam van de gereformeerde kerk

door slechts negen mannen werden bezet, de zittingsduur was dus lang.

Hoe zat het met de welstand en de beroepen van de schepenen? Wegens gebrek aan andere gegevens is de welstand van de bestuurders bepaald aan de hand van de opgelegde belasting van de Consumptieve Middelen. Dat was de aanslag die de dorpen van de provincie kregen ter dekking van hun bijdrage in de algemene kosten van de Republiek en die vervolgens door de dorpsbesturen over de inwoners werd verdeeld. Gemiddeld werden de Soester gezinnen in 1788-1789 aangeslagen voor f 18,-. De meeste schepenen zaten daar dus ruim boven maar er waren ook uitzonderingen, zoals Cornelis van Altena. De rijksten waren de bestuurders zeker niet: alleen Dijkmans hoorde bij de top vijf. De bevolking van Soest oefende in 1788 de volgende beroepen uit: daghuurder 69, boer 55, timmerman 7, schaapherder 5, bakker 4, imker 4, kleermaker 4, schoenmaker 4, hospes 3, koopman 3, rademaker 3, smid 3, tuinman 3, boomkweker 2, waard 2 (1 ook boer), winkelier 2 (1 ook timmerman), dekker 1, houtkoper 1, molenaar 1, pastoor 1, predikant 1, rentenier 1, spinster 1, tabakplanter 1, vrachter 1, onbekend 6, geen 4.

Daghuurders waren arbeiders die zich per dag verhuurden aan werkgevers, in dit geval meest boeren. De agrarische meerderheid in het bestuur kwam dus overeen met die van de beroepsbevolking.

De revolutie verliep in 1795 in Soest niet bijzonder extreem: van de acht leden van het laatste voorrevolutionaire bestuur stapten er vier over naar

het *Comité Révolutionnaire* van patriotten die het bestuur overnamen. Van hen kwamen er vervolgens twee in de Municipaliteit (= gemeenteraad tijdens de Franse tijd) terecht. Wel werd de bestuursmeerderheid nu rooms-katholiek: negen van de twaalf leden van het Comité Révolutionnaire en zes van de acht leden van de daarop volgende Municipaliteit. Dit was overigens van korte duur: in 1805 was de helft weer protestant.

Machtige burgemeester

Na de Franse tijd (1795-1813) maakte koning Willem I haast met de organisatie van de plaatselijke besturen. In 1816 kwam er een *Reglement van bestuur ten platten Lande in de provincie Utrecht*, in 1825 gevolgd door een nieuwe versie waarbij de touwtjes nog iets meer werden aangehaald. Een belangrijke verandering was dat de leden van de gemeenteraden, zoals ze toen gingen heten, voortaan werden benoemd door de provinciale staten, die op hun beurt weer werden gekozen door de burgers die minstens een bepaald bedrag aan belasting betaalden. Dat was een zeer kleine groep, in Soest ging het om 3 procent van de bevolking. Aangezien deze belastingeis ook gold voor benoeming in de gemeenteraad, was de groep waar een beroep op kon worden gedaan een stuk kleiner geworden dan voor 1795. Een andere nouveauté was dat de schout, die vanaf 1825 burgemeester heette, twee wethouders naast zich kreeg. Zij hadden, evenmin als de raadsleden veel in te brengen. De burgemeester, die benoemd werd door de koning, had aanzienlijk meer

bevoegdheden en was nog meer de spil van het gemeentebestuur dan zijn voorganger, de schout, geweest was.

De veranderingen ten opzichte van de periode 1780-1789 bestaan eruit dat de rooms-katholieken nu duidelijk de meerderheid in de raad verworven hebben, de herkomst van de leden breder is geworden en hun welstand gestegen zou moeten zijn. Dat laatste is, hoewel het dorpsgemiddelde van de hier gebruikte belasting slechts f 1,20 bedroeg, echter de vraag. Volgens een naamlijst van belastingsschuldigen uit 1817 / 1818 zouden minstens drie van de hier genoemde personen, onder wie wethouder Hendrik Fluijt, niet voor benoeming in aanmerking kunnen komen. Soest trok hierin zijn eigen plan, iets wat vaker voorkwam.

Bestuurlijke botsingen

Al tijdens de Republiek draaide het dorpsbestuur voor een belangrijk deel om de persoon van de schout. Onder koning Willem I werd de positie van zijn opvolger, de burgemeester, nog aanzienlijk versterkt. Toch hoefde dat niet te betekenen dat de vertegenwoordiging van de burgers in het bestuur machteloos stond. Het botste ook weleens, zoals blijkt uit de wederwaardigheden van twee zeer ervaren voorzitters.

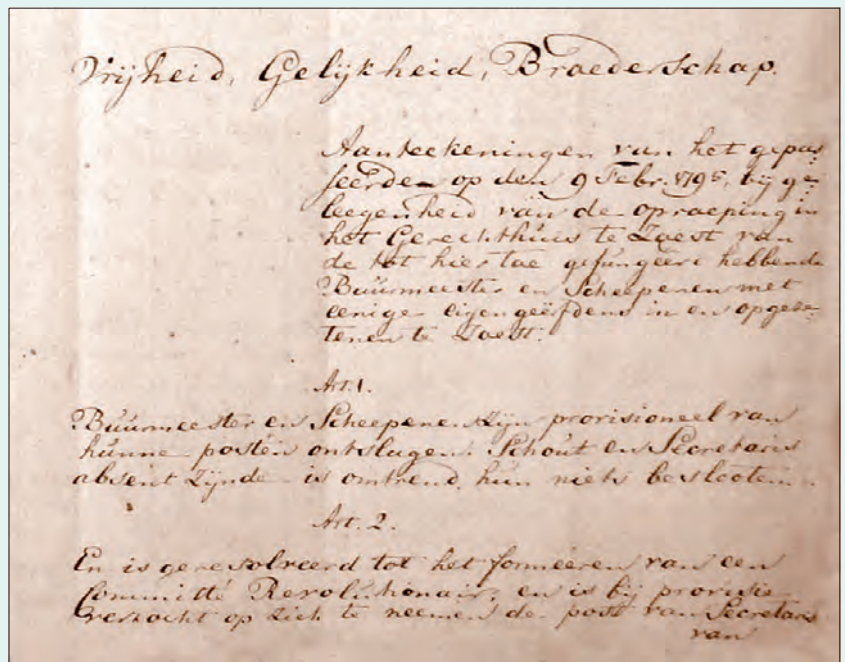
Cornelis Pannekoek, notaris in Amersfoort, was gedurende 1766 tot 1795 en van 1802-1803, dus geruime tijd vóór en ook nog na de revolutie, schout van Soest. Toch had hij geen rustige positie. In de jaren 1772-1774 was hij, samen met de secretaris, het mikpunt van acties van een aantal katho-

lieke boeren. Het ging met name om onjuiste en te hoge declaraties en onduidelijke procedures betreffende de afsluiting van de buurmeestersrekening (de buurmeester was de wethouder met speciale zorg voor de dorpsfinanciën). Daarmee was zijn tegenspoed nog niet voorbij. In 1783 moest hij een salarisverlaging van f 145,- naar f 135,- per jaar accepteren. Een andere persoon die zeer lang voorzitter was van het dorpsbestuur was Gerrit van Steijn van Hensbroek, deze notaris (aanvankelijk in Soest en later in Zeist) was van 1813 tot 1849 aanvankelijk schout en later (de eerste) burgemeester van Soest. Ook hij had het nodige te stellen met zijn gemeenteraad. Dat bleek bijvoorbeeld toen hij een salarisverhoging van de schoolmeester eigenmachtig, maar wel met steun van gedeputeerde staten, op de begroting probeerde te zetten. Het voorstel werd afgewezen door de meerderheid van de raad, maar de schout zette toch door. Vervolgens weigerde de raad de begroting mede te ondertekenen. Kennelijk zag hij er tegenop de begroting onge-



Gerrit Van Steijn van Hensbroek (1769-1857) was vanaf 1813 tot 1849 burgemeester van Soest.

□ GEMEENTEARCHIEF SOEST



'Vrijheid, gelijkheid, broederschap'. Begin van een verslag van de gebeurtenissen in Soest in 1795.

Op de eerste pagina wordt onder andere vermeld dat de buurmeester en de schepenen voorlopig uit hun functie zijn ontheven.

□ GEMEENTEARCHIEF SOEST

tekend naar gedeputeerde staten op te sturen en hij slaagde er tenslotte in de meerderheid van de raad over de streep te trekken, zodat deze afgang hem bespaard bleef. Toen hij in 1849 op 80-jarige leeftijd ontslag nam vanwege zijn verslechterend gezichtsvermogen, waren daar al een aantal rekestten aan de koning vooraf gegaan. Daarin werd verzocht om een opvolger te benoemen, op grond van de 'hooge jaaren en ongeschiktheid van de tegenwoordigen burgemeester'. De raad stelde zich dus zeker niet altijd volgbaar op en de voorzitters konden daar, ondanks hun overheersende positie, best moeite mee hebben.

Eigenzinnig beleid

Al tijdens de roerige laatste jaren van de Republiek had Soest blijk gegeven van een van het door hogerhand gewenste afwijkend, eigen beleid. Dat was bijvoorbeeld het geval toen de dorpen in 1784, in verband met dreigende troepenbewegingen van de Oostenrijkse keizer aan de zuidgrens, geacht werden een burgerbewapening te organiseren. In Soest kreeg deze de vorm van een, allerm minst door hogerhand gewenst, patriots vrijkorps.

Ook in de jaren 1820 bleek dat het bestuur, ondanks het steeds verder gereguleerde centralistische beleid, toch wel enige wendbaarheid had overgehouden. Dat gold niet alleen de eerder vermelde soepele omgang met de welstandseis voor het raadslidmaatschap. Dat was ook op andere terreinen het geval. Van oudsher had er in de provincie Utrecht bij het nemen van belangrijke financiële besluiten ook inspraak bestaan van personen die niet in het bestuur zaten: de geërfden, later contribuabelen genoemd. Het bestuursreglement van 1825 schafte deze burgerparticipatie af, maar in Soest bleef ze nog jarenlang bestaan.

Nog duidelijker voorbeeld was het beleid ten aanzien van de zogeheten 'broodzetting'. Omdat het gewicht, de kwaliteit en de prijs van dit volksvoedsel van groot belang waren voor de volksgezondheid en de openbare orde, werd daar van oudsher door de plaatselijke overheden op toegezien. In de jaren 1820 was het de bedoeling om een en ander onder een uniforme regeling te brengen. In 1826 kwam er een Koninklijk Besluit over deze materie, in 1829 aangevuld met een door gedeputeerde staten opge-

steld modelreglement, met daarbij ook handleidingen voor de gemeentebesturen. Tot invoering leidde dat echter in een aantal dorpen, waaronder Soest, niet. Pas nadat er in 1843 weer een nieuw Koninklijk Besluit over was verschenen, dus aan de vooravond van de grondwetsherziening die in 1848 de gemeentelijke organisatie drastisch zou veranderen, werd deze regeling in Soest ingevoerd.

De nogal meewarige blik waarmee vaak naar dorpsbesturen van eind 18e, begin 19e eeuw wordt gekeken is voor Soest en de andere vier onderzochte Utrechtse dorpen niet terecht. Afgezien van de grotere deelname van rooms-katholieken aan het bestuur, bleef de samenstelling van de Utrechtse dorpsbesturen een afspiegeling van de gegoede middenstand. Voorts bleken die besturen, net als dat tijdens de republiek het geval was geweest, nog steeds in staat om in zekere mate een eigen beleid te voeren.

Noten

- 1 Gebaseerd op: Archief Eemland, Gerecht Soest en Birk, 149 Zettinge der Middelen van Consumptie; Eemlandse klappers deel 13: Dopen Soest tot 1812 en deel 14: huwelijken Soest en Isselt tot 1814.
- 2 Gebaseerd op: Archief Eemland, Gemeente Soest, DTB-boeken, Repartitie van de personele omslag binnen de gemeente Soest in den Jaare 1830.

Bronnen

Archief Eemland, Archief Gerecht Soest en Birk 1588-1814 en Archief Gemeente Soest 1812-1928.

Derks, G.J.M. en W.A. Heurneman, *Soest in de zeventiende en achttiende eeuw* (Soest / Soesterberg 2010).

Heurneman, Mieke, 'Patriotten, Prinsgezinden en Pruisen: de elite van Soest rond 1787', *Van Soys tot Soest*, 29 (2008) 1, 1-14, 2, 1-11.

Heurneman, Mieke, 't Vrije volk van Soest, De Bataafse revolutie in Soest, 1795-1798', *Van Soys tot Soest*, 29 (2009), 4, 1-14; *bewerkte versie in Jaarboek Oud Utrecht 2011*, 159-175.

Heusde, P.W. van, *De autonomie der gemeente in Nederland: historisch-staatsrechtelijk onderzoek* (Utrecht 1871).

Kam, W.P. de, 'Gerrit van Steijn van Hensbroek, de eerste burgemeester van Soest', *Van Soys tot Soest*, 18 (1997 / 1998), 3, 2-5.

Schaik, Kees van, *Overlangbroek op de kaart gezet, dorp, landschap en bewoners, waaronder een familie De Cruiff* (Hilversum 2008).

Schaik, Wim van, *In de maat en uit de pas. Utrechtse dorpsbesturen 1780-1830*. Dissertatie UU (z.p. 2018).

Agenda

Historisch Café

Op *vrijdag 14 september* vertelt Arjan den Boer aan de hand van vele illustraties over verdwenen musea in Utrecht, een onderwerp waarover hij in 2019 een serie artikelen gaat schrijven.

Op *vrijdag 12 oktober* houdt Bart Seidel, rondleider bij het Gilde, een inleiding over de wijk Oog en Al ter voorbereiding op de wandeling die vijf dagen later zal plaatsvinden (zie hiernaast).

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Zaal open om 16.30 uur. De voordracht begint om 17.15 uur en duurt ca. 45 minuten.

Rondleiding Oog en Al

Op *woensdag 17 oktober* vindt onder leiding van Bart Seidel van 13.00 uur tot 15.00 uur een wandeling plaats door de wijk Oog en Al met onder andere aandacht voor het bijzondere stratenplan van Berlage en Holsboer, het verhaal van 'de dolle jonker' Everard Meijster, die het landgoed Oog en Al liet aanleggen, de Rijksmunt, het Rijks Militair Hospitaal, woningbouwvereniging Buiten Thuis en het Cereolcomplex.

Aanmelden voor de rondleiding kan bij Anne Marie Molensky, annemariemolensky@gmail.com. De kosten bedragen € 5,-.

Historische vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en regio Utrecht.

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / (06) 347 89 416 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid, redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden, aanmelden voor niet-leden kan via www.oud-utrecht.nl/service/contact.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 91e jaargang nr. 4 / augustus 2018 / ISSN 1380-7137

Tijdschrift Oud-Utrecht is een uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 5/2018: 1 september 2018.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Lakenveldestraat 20, 3573 SG Utrecht.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten € 4,50 (themanummers € 7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Damplein 9.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED



Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl